

ضرورت صیانت از خانواده و حیثیت خانوادگی و موانع و شرایط شکایت

در امور منافی عفت

زهرا سادات میرهاشمی^۱

الهام مطهری فرد^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۷/۱۵

چکیده

عواملی همچون ارتکاب امور منافی عفت توسط زوجین تهدیدی جدی برای کیان خانواده است. در چنین شرایطی اعضای خانواده اعم از زن و مرد به ویژه مرد بایستی از حریم خانواده خود محافظت کنند و با عنایت به اینکه دفاع مشروع به صلاحدید فردی باید امری استثنایی باشد و قاعده بایستی توسل به قانون و مجاری رسمی باشد، و از طرفی مطابق با قوانین دادرسی کیفری (از جمله ماده ۱۶۸ قانون آیین دادرسی کیفری) شکایات افراد درباره متهم قرار دادن دیگران بدون وجود ادله مسموع واقع نمی-شود، و فقه و حقوق ایران نیز کشف جرم، تحصیل دلیل و تفحص درباره امور منافی عفت را جز در موارد استثنایی ممنوع دانسته و سعی در بزه پوشی در این باره دارد (ماده ۱۰۲ همان قانون)؛ با این اوصاف عملاً بین ممنوعیت تحصیل دلیل برای رسیدگی به تظلم خواهی شاکی و احترام به حق دفاع مشروع شاکی در مواجهه با تهدید خانواده اش تزامم برقرار است. از طرفی زوجین باید از محیط خانوادگی خود در برابر مزاحمان و متجاوزان محافظت کنند و در طرف مقابل نباید در امور مذکور برای تحصیل دلیل و شکایت قانونی تجسس نمایند. از نظر نگارنده اهمیت

۱ استادیار گروه فقه و مبانی حقوق، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، z.mirhashemi@alzahra.ac.ir

۲ دانشجوی کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران،

elhammotahharifard@gmail.com

جایگاه خانواده در مسئله پیش رو ایجاب می‌کند که محدودیت‌های این شکایات در چنین شرایطی رفع شده و مشروع تلقی شود و ادله مربوط به صیانت از خانواده (اهم) بر ادله محدودیت‌های موجود در جرایم منافی عفت (مهم) تقدم یابد. روش تحقیق در مقاله حاضر توصیفی تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای است.

واژگان کلیدی: خانواده، منافی عفت، تجسس، دفاع مشروع، شکایت

مقدمه

همواره در طول تاریخ پایگاه خانواده به دلیل نقش مهم آن در اجتماعات به عنوان یکی از مهمترین ساختارهای جامعه به شمار می‌رود و فرد و اجتماع را به هم مرتبط می‌کند؛ این نهاد سابقه‌ای دیرینه دارد و در جوامع مختلف بشری به عنوان هسته مرکزی به شمار می‌رود؛ با وجود اینکه این نهاد در طول تاریخ به واسطه عوامل مختلف بارها تحول پیدا کرده، اما با این حال این نهاد قادر بوده که موجودیت خود را حفظ نماید. نظام خانواده از این حیث که نقش عمده‌ای در سعادت و شقاوت جامعه ایفا می‌کند، همواره مورد توجه جوامع مذهبی و غیر مذهبی بوده است و تاثیرگذاری آن در جامعه بر هیچکس پوشیده نیست. لذا اهمیت فراوان این نهاد ارزشمند اقتضا می‌کند که توسط نهادهای مختلف جامعه از جمله قانونگذار و همچنین خود اعضای خانواده مورد صیانت بگیرد. یکی از مواردی که میتواند پایه‌های این نهاد را متزلزل کند امور منافی عفت است. این جرایم برخاسته از سنت‌ها، آموزه‌های مذهبی و عرف‌های موجود در جامعه است؛ در هر جامعه بسته به معیارهایی که در سنت، عرف، دین و تاریخ آن جامعه وجود دارد جرایم منافی عفت منطبق با آن معیارها به وجود می‌آید و به دلیل تفاوت در ملاکها این جرایم ممکن است از جامعه‌ای به جامعه دیگر تفاوت کند. در جامعه ایران نیز با توجه به سنت‌های کهن آن و قوانینی که نشأت گرفته از شریعت اسلامی است، جرایم منافی عفت مصادیق موسع‌تری را در بر می‌گیرد. در سیاست کیفری اسلام افشاء و شیوع این جرایم نهی شده و امر به بزه پوشی شده است و تا زمانی که دلیل موجهی موجود نباشد تجسس و تفحص در آنها جهت تحصیل دلیل حرام است؛ نظام حقوقی ایران نیز به پیروی از آموزه‌های اسلام اصل ممنوعیت تحقیق و تعقیب در جرایم منافی عفت را اتخاذ کرده است.

برای تنقیح و تحریر بیان مساله، مطرح کردن چهار فرض ضروری است:

۱- دفاع از کیان خانواده امری پیش از وقوع جرم منافی عفت است و یا امری برای جلوگیری از استمرار ارتکاب آن است. لذا مراد این تحقیق با اقدامات پس از وقوع جرم مثل قتل فراش متفاوت است. چه اینکه اساساً در ماهیت قتل فراش که دفاع مشروع است یا خیر تردید وجود دارد. بنابراین موضوع دفاع زوج از کیان خانواده، دائر مدار عمل زنا و تبعاً اثبات زنا نیست که نوبت به طرق شرعی اثبات حد زنا و متقابلاً متهم شدن به قذف برسد.

۲- دفاع مشروع منحصر در مصادیق ضرب و شتم در برابر تعدی عدوانی نیست. هرگونه ابزاری که بتوان با آن دفع خطر و ضرر کرد می‌تواند مشمول ادله عام دفاع مشروع قلمداد شود. آنچنان که برخی فقها در مسئله سقط جنین با دفاع مشروع، در صورتی که بقای جنین برای

مادر خطرناک باشد، معتقدند هیچ فرقی بین دفاع در مقابل عامل خطر داخلی با عامل خطر خارجی وجود ندارد (شیرازی، بیبا، ج ۲، ص ۸۲). پس توسل به مجاری قانونی نیز می‌تواند از ابزارهای دفاع مشروع باشد. بنابراین توسل به شکایت با انگیزه‌هایی چون تشریف صدر و ... از این تحقیق خروج موضوعی دارد.

۳- دفاع مشروع توسط شخص، بایستی حتی الامکان امری استثنایی باشد که این لازمه جلوگیری از هرج و مرج در جامعه است. لذا اصل و قاعده این است که خطر و ضرر در برابر تعدی غیر با طرق قانونی مورد دفاع واقع شود.

۴- خانواده بر دو رکن اصلی یعنی زن و مرد استوار است. لذا در امر دفاع از منافع خانواده و حقوق زناشویی با توسل به شکایت، ذینفع قلمداد شدن زن نیز مانند مرد نباید محل تردید باشد. زیرا ذینفع کسی است که از وقوع یک جرم متحمل ضرر می‌شود. لذا تاکید بر مرد، نه از باب خصوصیت، بلکه از باب غلبه است.

با توجه به توضیحات فوق سوال اصلی پیش روی این تحقیق این است که:

اگر زوجین (بالاخص مرد) بخواهند در برابر مقدمات خیانت زناشویی یا تجاوز غیر به حریم خانوادگی از طریق امور منافی عفت، اقدام دفاعی و صیانتی از کیان خانواده انجام دهند، و آن اقدام طبق فرض سوم فوق‌الذکر بخواهد قانونی باشد با چه موانعی در قانون و شرع روبروست؟ و او در مقام دفاع چه حق و تکلیفی دارد؟

حال اگر چنین جرایمی (مزا حمت نوامیس، دعوت به رابطه نامشروع، دعوت به دوستی غیرشرعی و ...) در خلال خانواده رخ دهد و مرد بخواهد در مقام دفاع از همسر، دفاع از حق بضع برای خود، دفاع از ساختار خانواده (جلوگیری از طلاق) و حیثیت خانوادگی خود اقدام به دفع آن از طریق شکایت قانونی بکند، با چالشها و محدودیتهای زیادی (مانند منع پذیرش شکایات افراد بدون ارائه دلیل، منع تجسس و تحصیل دلیل در امور منافی عفت، و ... که در ادامه شرح آن به تفصیل خواهد آمد) در این راه مواجهه میشود که امر دفاع را برای مرد سخت و بعضا غیرممکن می‌کند؛ لذا تزاممی که میان وجوب صیانت از خانواده و حرمت تجسس در امور منافی عفت و موارد دیگر، به وجود می‌آید محل بحث در پژوهش حاضر است؛ ترتیب در این مقاله به این نحو است که در ابتدا به به جایگاه خانواده و میزان اهمیت آن اشاره می‌کنیم، سپس به طور مختصر جرایم منافی عفت و اصول حاکم بر آن را مورد بررسی قرار می‌دهیم و در نهایت به مسئله اصلی تحت عنوان تزامم انگاری می‌پردازیم، در این میان در جهت رفع تزامم از قاعده تقدیم اهم بر مهم استفاده کرده و اقدام مرد را نیز دفاع مشروع تلقی می‌کنیم. این

پژوهش به روش توصیفی تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به تحریر درآمده است.

۱. وجوب صیانت از کیان خانواده و وفاداری زوجین نسبت به هم و اهمیت آن

خانواده به عنوان هسته مرکزی اجتماع نخستین اجتماعی است که شخص در آن گام می‌نهد و آداب زندگی و اصول و رسوم اجتماعی را در آن فرا می‌گیرد. (صفایی و امامی، ۱۳۹۳ ش، ص ۱۹) نهاد خانواده در تعالیم اسلامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و به دلیل موقعیت حساس و مهم آن توجه ویژه‌ای به آن شده است. در کلامی از رسول اکرم آمده که هیچ سازمان و بنایی محبوب تر از خانواده در نزد خداوند وجود ندارد. (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۰۳، ص ۲۲۲) خانواده از نگاه اسلام و آموزه‌های دینی، نهادی مقدس، سازمانی حرکت آفرین، ساحلی برای آرامش و بستری برای رشد و تربیت، جایگاه پیشرفت مادی و معنوی و تجلی‌گاه شکوفایی و بالندگی است. (احمدپناهی، ۱۳۸۷ ش، ص ۲) این نهاد سنگ بنای جامعه محسوب می‌شود؛ جامعه‌ای که برای تداوم بقا، رشد و ترقی خود نیازمند نظم است و ایجاد این نظم هنجاری با وجود خانواده میسر خواهد بود؛ توجه به مسائل فردی و اجتماعی انسانها اسلام را بر آن داشته است که حیطه و حوزه خاصی را تحت عنوان نظام خانواده به رسمیت بشناسد. (چراغی، ۱۳۸۸ ش، ص ۴). بختگی و پویایی که در محیط خانواده ایجاد میشود در هیچ جای دیگری پیدا نمی‌شود، کمالاتی وجود دارند که تنها از طریق نظام خانواده می‌توان به آنها دست پیدا کرد. (مطهری، ۱۳۶۷ ش، ۳۸۹) نظام مذکور به عنوان يك نهاد تأثیرگذار در خوشبختی دنیوی و اخروی انسان در منظومه معرفتی اسلام دارای جایگاه برجسته‌ای است. (همان، ص ۱۵) این نهاد اجتماعی طبیعی‌ترین، مهم‌ترین، ارزشمندترین، پدیده‌ترین، مشروع‌ترین و اثربخش‌ترین گروه اجتماعی است. (احمدپناهی، ۱۳۸۷ ش، ص ۴) لذا پرواضح است که چنین نهاد ارزشمندی باید مورد صیانت قرار بگیرد چراکه اگر خانواده‌ای دچار مشکل گردد و از هم بپاشد، نه تنها خود اعضای خانواده آسیب می‌بینند بلکه تاثیر منفی آن به جامعه نیز سرایت پیدا می‌کند.

در رویکرد اسلامی، مراقبت و حمایت از خانواده، از نقش‌ها و وظایف مهم اعضای خانواده به شمار می‌رود. (چراغی، ۱۳۸۸ ش، ص ۱۵) با توجه به آیه ۳۴ سوره نساء^۱ می‌توان گفت بخش اعظم این تکلیف به مرد واگذار شده است. قوام در این آیه به معنای محافظت و اصلاح است. (ابن منظور، بیتا، ج ۱۲، ص ۴۹۷) از نظر برخی دیگر قوام در این آیه به معنی سیاست،

۱ أَلْجُنَّالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ

تدبیر و تنظیم امور است. (طریحی، ۱۳۶۷ش، ص ۵۱۸) قوام را می‌توان به سرپرست معنا کرد؛ چراکه سرپرست به کسی اطلاق می‌شود که دارای سه مسئولیت است: اداره، تامین نیازهای مالی و غیرمالی، دفاع از حریم و حرمت خانواده. (نصیری، ۱۳۹۲ش، ص ۳) با توجه به تفاسیر مختلف از این آیه به نظر می‌رسد مرد بیشتر وظیفه تدبیر امور خانوادگی و مدیریت آن را بر عهده دارد و بیش از سایر اعضای خانواده باید برای امر مهمی همچون صیانت از خانواده بکوشد.

آیه ۶ سوره تحریم^۱ نیز مبین وظیفه صیانت از خانواده است و خداوند در آن تصریح می‌کند که افراد باید در برابر تهدیدهای دنیوی و اخروی از حریم خانواده خود محافظت کنند و نگذارند چنین عواملی خانواده آنها را به گمراهی بکشاند. جملات امری اولاً و بالذات ظهور در وجوب دارند و تنها ثانیاً و بالعرض دلالت بر استحباب می‌کنند؛ در آیه اخیر نیز از این حیث که عرضی وارد نشده، امر شارع به صیانت از خانواده ظهور در وجوب دارد و این امر به عنوان تکلیفی واجب بر ذمه افراد بار شده است.

۲. جرایم منافی عفت در فقه و حقوق ایران و ممنوعیت تجسس در آنها

تعریفی از امور منافی عفت در قانون موجود نیست، بلکه تنها به مصادیق آن در متن قانون اشاره شده است؛ مانند تبصره ماده ۳۰۶ قانون آدک^۲، ماده ۶۳۷ قانون تعزیرات مصوب ۱۳۷۵^۳ و... با توجه به موارد احصا شده در قانون به نظر می‌آید منظور قانونگذار از این امور این تعریف باشد: هرگونه رفتار جنسی خارج از محدوده نکاح میان دو یا چند فرد که ناشی از غریزه جنسی باشد خواه این التذاذ جنسی برای هردو یا برای یکی از آنها باشد. (شیدائیان، ۱۳۹۷ش، ص ۱۱۹) هرگونه رفتار جنسی نامشروع مرتکب که حد اعلای آن زنا است را می‌توان جرم منافی عفت نامید. (حدادزاده، ۱۳۸۸ش، ص ۱۲۰) به دلیل موقعیت حساس این جرایم سیاست کیفری اسلام در رابطه با آنها این است که حتی الامکان مخفی و پوشیده بمانند و تحقیق و تفحصی

أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ
وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ

۲ منظور از جرائم منافی عفت در این قانون، جرائم جنسی حدی، همچنین جرائم رابطه نامشروع تعزیری مانند تقبیل و مضاجعه است.

۳ هرگاه زن و مردی که بین آنها علقه زوجیت نباشد، مرتکب روابط نامشروع یا عمل منافی عفت غیر از زنا از قبیل تقبیل یا مضاجعه شوند، به شلاق تا نود و نه ضربه محکوم خواهند شد و اگر عمل با عنف و اکراه باشد فقط اکراه کننده تعزیر می‌شود.

راجع به آنها صورت نگیرد. قانون آدک نیز در ماده^۱ ۱۰۲ (مصوب ۱۳۹۲) و تبصره ماده^۲ ۴۳ (مصوب ۱۳۷۸) به تبعیت از سیاست جنایی اسلام اصل ممنوعیت در تحقیق این جرایم را اتخاذ کرده است.

ادله مختلفی در این زمینه وجود دارد؛ مانند آیه ۱۹ سوره نور^۳ که خداوند در آن راجع به کسانی که کار منکری را در میان مسلمانان اشاعه می‌دهند، خبر از کیفر شدیدی می‌دهد، یا آیه ۱۲ سوره حجرات^۴ که خداوند در آن تجسس و کاوش راجع به دیگران را نکوهش کرده است. روایاتی نیز در این باره موجود است از جمله آن اینکه مردی نزد امیرالمؤمنین اقرار به زنا کرد، امام از او روی برگرداند و رو به سایر افراد گفت: چرا شخص عاجز از پوشاندن گناه خود همانند خداوند نیست؟ (عاملی، ۱۴۰۹ق، ص ۳۸) یا در روایت دیگری خطاب به کسی که اقرار به زنا کرد فرمود: «شاید بوسیده‌ای یا در آغوش گرفته‌ای یا نظر انداخته‌ای» (نجفی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۹۵) یا در روایت ابی عباس آمده است که بهتر است فرد گناه را بیوشاند و سپس توبه نماید. (عاملی، ۱۴۰۹ق، ص ۳۲۸) همه آیات و روایات مذکور مبین این اصل هستند که باید سیاست بزه‌پوشی رعایت شود تا از این طریق فساد و فحشا به جامعه سرایت پیدا نکند. علاوه بر ادله مذکور باید گفت واقعیتی که وجود دارد این است که اصولاً مردم به دلیل قبح ذاتی افعال نیست که دست به ارتکاب جرم نمی‌برند بلکه به دلیل ترس از آبرو و اعتبار خود اقدام به چنین اموری به خصوص جرایم منافی عفت نمی‌کنند، حال اگر جرایم منافی عفت به سهولت مورد تحقیق و تعقیب قرار بگیرند، آبرویی که فرد ترس از ریختنش را داشت از بین می‌رود و فرد به ارتکاب مجدد جرم ترغیب شده و احتمال تبدیل شدن او به مجرمی خطرناک فزونی می‌یابد. سیاست نظام کیفری در اسلام این نیست که این دسته از جرایم در جامعه شیوع پیدا کند بلکه سیاست آن

۱ انجام هرگونه تعقیب و تحقیق در جرائم منافی عفت ممنوع است و پرسش از هیچ فردی در این خصوص مجاز نیست، مگر در مواردی که جرم در مرئی و منظر عام واقع شده و یا دارای شاکی یا به عنف یا سازمان یافته باشد که در این صورت، تعقیب و تحقیق فقط در محدوده شکایت و یا اوضاع و احوال مشهود توسط مقام قضائی انجام می‌شود.

۲ تحقیق در جرائم منافی عفت ممنوع است مگر در مواردی که جرم مشهود باشد و یا دارای شاکی خصوصی بوده که در مورد اخیر توسط قاضی دادگاه انجام می‌گیرد.

۳ إِنَّ الَّذِينَ يُجِبُونَ أَنْ تَشيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ
 ۴ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا يُحِبُّ أَخَذَكُم
 أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ

بزه پوشی است.

اصل ممنوعیت تحقیق و تعقیب این دسته از جرایم با استثنائاتی تخصیص می‌خورد که یکی از آنها وجود شاکی می‌باشد. علاوه بر بزه دیده مستقیم جرم، ممکن است افراد دیگری نیز متحمل آسیب حیثیتی شوند لذا در صورتی که مرد یا زنی به خاطر ارتباط نامشروع همسرش با شخص دیگر طرح شکایت کند، به دلیل اینکه متحمل ضرر و زیان شده می‌تواند به عنوان شاکی قرار بگیرد. (شیدائیان، ۱۳۹۷ش، ص ۱۲۸، حدادزاده، ۱۳۸۸ش، ص ۱۲۴) لذا مطابق با ماده ۱۴ آذک و تبصره آن^۱، شکایت زن و شوهر و بستگان درجه ۱ از طبقه اول قابل استماع و رسیدگی می‌باشد. (رستمی و قربان پور، ۱۳۹۹ش، ص ۱۴۵) چراکه صدمات حیثیتی و معنوی حاصل از این جرایم ممکن است بر آنها نیز موثر باشد.

درست است که وجود شاکی نقطه آغاز تعقیب و تحقیق نسبت به جرایم منافی عفت می‌باشد اما با توجه به قسمت دوم ماده ۱۰۲ آذک، تعقیب و تحقیق فقط در محدوده شکایت و یا اوضاع و احوال مشهود توسط مقام قضایی انجام می‌شود؛ این بخش از ماده تبیین کننده این نکته است که قاضی حق ندارد بیش از محدوده تعیین شده توسط قانون تحصیل دلیل کند و به حریم خصوصی متهم تجاوز نماید. اصل، ممنوعیت تحقیق در این جرایم است، بقای شی در اصل خویش نیاز به علت ندارد اما خروج شی از اصل خود علت نیاز دارد؛ تا زمانی که علت خاصی موجود نباشد مقام قضایی باید به این اصل تمسک کند. ادله‌ای هم که رویه قضایی در رابطه با اثبات جرایم منافی عفت بیشتر می‌پذیرد ادله قانونی است. (آخوندی، ۱۳۸۲ش، ص ۹) اما صرف تکیه بر این ادله امنیت جامعه را به مخاطره می‌اندازد، در کنار این ادله باید به دلایل علمی-معنوی نیز توجه کرد تا از این طریق به نیازهای جامعه در رابطه با اثبات این جرایم پاسخ داده شود. (همان، ص ۱۰)

با توجه به اصل مذکور در فوق اگر مرد دلیل مثبت قانونی ارائه کند به شکایت او رسیدگی می‌شود در غیر این صورت دستور تحقیق بیشتر صادر نمی‌شود و قاضی مجوز تجسس بیشتر را به او نمی‌دهد؛ مرد نیز برای تحصیل دلیل، مثلاً دسترسی به پیامها و داده‌های رایانه‌ای همسر خود و ارائه آنها به محکمه، ممکن است به ابزارهای غیرقانونی متوسل شود، که در این صورت هم تحصیل دلیل به طریق نامشروع رخ داده است؛ چنین چالشها و موانعی در مسیر این دادرسی وجود دارد و مرد مستاصل از دفاع مشروع در برابر حیثیت خانوادگی می‌شود. همانطور

۱ شاکی می‌تواند جبران تمام ضرر و زیان‌های مادی و معنوی و منافع ممکن الحصول ناشی از جرم را مطالبه کند. تبصره: زیان معنوی عبارت از صدمات روحی یا هتک حیثیت و اعتبار شخصی، خانوادگی یا اجتماعی است.

که ذکر شد اثبات جرایمی که به نحوی مرتبط با آبرو و عرض افراد است و مخفیانه هم انجام می پذیرد، بسیار سخت است؛ هدف شارع از محدود نمودن راه‌های اثبات جرم در این موارد، عدم اثبات آنهاست چرا که با اثبات این گونه از جرایم تجری انسان‌ها نسبت به حدود الهی اثبات می‌شود؛ اما باید این نکته را نیز مد نظر داشت که عدم اثبات این جرایم به نحو مطلق می‌تواند بزهکار را در حصن عدم اثبات جرم قرار دهد و از این حیث آسوده خاطر باشد و به انجام این اعمال ناپسند ادامه دهد و چنین چیزی باعث رواج انحراف و فساد در جامعه می‌شود. (آخوندی، ۱۳۸۲ش، ص ۱)

۳. نسبت میان وجوب صیانت از کیان خانواده و حرمت تجسس در امور منافی عفت

زمانی که مرد قصد دفاع و صیانت از کیان خانواده را دارد در گام اول بایستی حریم خانواده و همسر خود را از وجود مزاحمین نوامیس که قصد تعرض به فضای خانوادگی آنها دارند پاک کند و به این طریق محیط خانواده را ایمن بسازد؛ مرد بایستی بتواند به طریقی همچون شکایات قانونی، دفاع مشروع و... تمسک بجوید تا به واسطه آنها از خانواده خود صیانت کند. مرد در راستای دفع این مزاحمت‌ها ابزاری جز اقدام قانونی نخواهد داشت، برای شکایت قانونی نیز ادله مشهود نیاز است تا مورد پذیرش محکمه قرار بگیرد؛ مرد برای تحصیل ادله مورد نیاز باید به تجسس پردازد و تجسس در سامانه مخابراتی نیز جرم می‌باشد؛ چرا که قانونی بودن دلیل به تنهایی برای ارائه به محکمه کافی نیست و علاوه بر آن، دلیل باید به طریقی مشروع و قانونی تحصیل شده باشد و این موضوع بیانگر اصل مشروعیت تحصیل دلیل است. (تدین، ۱۳۹۱ش، ص ۱۲۱) قانونگذار حریم مراسلات و ارتباطات مکتوب و تلفنی اشخاص را مورد حمایت قرار داده است و همگان موظف هستند در جریان تحصیل دلیل به این حریم احترام بگذارند و نقض آن مطابق با ماده ۵۸۲ ق.م.ا.م صوب ۱۳۹۲ مجازات به دنبال دارد. از طرفی محاکم در جرایم منافی عفت ورود نمی‌کنند و خود نیز ملزم هستند که از تجسس در این زمینه‌ها بپرهیزند؛ در این شرایط مرد می‌ماند و خانواده‌ای که به دلیل امور منافی عفت در معرض فروپاشی است؛ در این وضعیت بین این موارد باید جمع صورت بگیرد درحالی که مخل یکدیگر هستند و این

۱ هر یک از مستخدمین و مامورین دولتی، مراسلات یا مخابرات یا مکالمات تلفنی اشخاص را در غیر مواردی که قانون اجازه داده حسب مورد مفتوح یا توقیف یا معدوم یا بازرسی یا ضبط یا استراق سمع نماید یا بدون اجازه صاحبان آنها مطالب آنها را افشاء نماید به حبس از یک سال تا سه سال و یا جزای نقدی از ۸۰۰/۰۰۰/۰۰۰ تا ۲۵۰۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال محکوم خواهد شد.

نقصی در شریعت و قانون می باشد.

این در صورتی است که اهمیت اجتماعی خانواده باید محرک قانونگذار در زمینه حمایت از آن می بود. قانونگذار در زمینه خانواده باید با احتیاط کامل عمل کند و از هر اقدامی که منجر به تضعیف خانواده می شود پرهیز کند و در اصلاحات و نوآوری های خود همواره تثبیت خانواده را به عنوان یک مهم مدنظر داشته باشد، چیزی که در درجه اول اهمیت دارد منافع خانواده به عنوان یک واحد اجتماعی است و استحکام و حمایت از آن باید بیش از هر چیزی مورد توجه باشد و گرنه اجرای قانون نادرست به سستی خانواده ختم خواهد شد. (صفایی و امامی، ۱۳۹۳ش، ص ۲۰) لذا نقش حقوق و قوانین در تنظیم خانواده نباید انکار شود چون در برخی موارد تنها حقوق میتواند حداقلی از نظم و عدالت را در محیط خانواده مستقر کند. (کاتوزیان، ۱۳۹۲ش، ص ۳) بنابراین حقوق باید هرآنچه دارد در طبق اخلاص بنهد و بکوشد تا سکون و امنیت را به نظام خانواده بازگرداند و از پراکندگیهای آن بکاهد. (همان، ص ۸)

۱.۳. تقدیم اهم بر مهم در تزاخمت

در این میان به طور مختصر به مفاهیم تعارض و تزاخم اشاره خواهیم کرد و مشخص خواهیم کرد رابطه بین این دو مورد از کدام قسم است. تعارض در لغت به معنی اظهار و ابراز و در اصطلاح به معنای تنافی و تمناع دو دلیل به خاطر مدلول و معنای آن دو می باشد. (انصاری، ۱۳۷۷ش، ج ۴، ص ۱۱) در رابطه با تزاخم نیز برخی می گویند منظور از آن، تراکم و ازدحام افراد یا اشیا در مکانی خاص است به گونه ای که موجب تنگی جا شود. (فراهیدی، ۱۳۶۷ش، ص ۱۶۶) طوری که از شدت شلوغی همدیگر را فشار دهند. (ابن منظور، بیتا، ج ۱۲، ص ۲۶۲) تعریف اصطلاحی آن نیز عبارت است از اینکه دو حکم وجود داشته باشد که هر دوی آنها از نظر قانونگذار مطلوب باشد اما در عمل و در مقام عمل با هم جمع شوند به طوری که امتثال هر دو در زمان واحد برای مکلف ممکن نباشد و مکلف فقط بتواند یکی از آنها را انجام دهد، در این حالت تزاخم پیش می آید. (مظفر، ۱۳۸۴ش، ص ۳۷۳) در تزاخم امتثالی دو حکم شرعی به نحو قضیه حقیقیه جعل شده اند و به هیچ عنوان در مقام تشریح میان آنها تعارض وجود ندارد. (خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۱۰۶) تعارض مربوط به ادله و تزاخم مربوط به امتثال می باشد. تقدیم اهم بر مهم از مرجحات موجود در باب تزاخم است؛ مهم به معنی گرانبامیه و حیاتی بودن شی و توجه قلب به آن است؛ اهم نیز از لحاظ لغوی به امری گفته می شود که انجام آن از اهمیت بسزایی برخوردار باشد و همچنین به معنی امری است که مهم تر است، خواه این مهم

تراز لحاظ مصلحت باشد یا مفسده. (صفر، ۱۴۲۹ق، ص ۲۴) اهم و مهم در اصطلاح به این معنی است که بین دو حکم مهم و مهم تر، در مقام امتثال تزامم وجود دارد؛ در این صورت با وجود تزامم میان دو امر واجب، آن امری که اهمیتش بیشتر است در جهت رفع تزامم تقدم می یابد و مکلف باید حکم اهم را امتثال کند، به عبارتی دیگر با وجود مصلحت در هر دو امر، بایستی مصلحت شدیدتر برگزیده شود و عقل نیز این حکم را تأیید می کند. مصلحت نیز مترادف با واژه منفعت است؛ (لنگرودی، ۱۳۸۲ش، ص ۱۵۸) یعنی امری که منفعت فرد در آن نهفته است. حال در رابطه با تقدم اهم بر مهم میتوان به معیارهایی اشاره کرد که به طور خلاصه عبارت اند از: درجه بندی مصالح، درجه بندی براساس احکام تکلیفی، درجه بندی براساس انواع واجب و حرام، تطبیق با اهداف کلی و اصول اخلاقی، مقدم داشتن امراضطاری بر امر عادی، مقدم داشتن با توجه به خصوصیات اخلاقی طرفین و... (رضوانی، ۱۳۹۲ش، ص ۱۱ تا ۱۷) با نظر به توضیحات فوق نوع اختلاف موجود میان وجوب صیانت از خانواده و حرمت تجسس در جرایم منافی عفت تزامم است و باید امر اهم را مبنای عمل قرار داد که در ادامه بیشتر به شرح آن می پردازیم.

ترک تعقیب و پوشاندن گناه دیگران مستحب است مگر اینکه این پوشاندن فسادی در برداشته باشد که در آن صورت تعقیب جرم نه تنها مشروع بلکه واجب است. (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ص ۴۳۳) ارتکاب جرایم منافی عفتی که می تواند منجر به تزلزل و فروپاشی نهاد خانواده شود به گونه ای است که بنا بر مصلحت اقوی تجسس و تحقیق را توجیه می کند و حرمت آنها را برمی دارد؛ ممنوعیت تحقیق در این دسته از جرایم مطلق نیست بلکه حکم آن متناسب با وضعیت پیش آمده متفاوت است. ضمن اینکه در سیاست جنایی اسلام همانگونه که به اصل بزه پوشی تأکید فراوانی شده، به اصل حمایت از بزهدیده و جبران تالمات روحی و خسارات مادی وی نیز تأکید بسیاری شده است و زمانی که اصل بزه پوشی با اصل حمایت از بزهدیده تزامم کند بنا بر قاعده، امری که فسادش بیشتر است توسط امری که فسادش کمتر است دفع می شود و بنابراین حرمت تجسس و ستر برداشته می شود. (شیدائیان، ۱۳۹۷ش، ص ۱۲۳) این حکم راجع به بحث حاضر نیز صدق میکند چرا که در این شرایط آسیب معنوی و حیثیتی به یک خانواده وارد شده و آن را به مرز فروپاشی نزدیک می کند لذا در نهایت باید حکم به دفع افسد به فاسد شود و مصلحتی تحت عنوان حفظ نهاد ارزشمند خانواده اقتضا می کند اقدام مرد به تجسس و تحصیل دلیل، مشروع قلمداد شود.

۲.۲.۳. احتساب اقدام مرد به عنوان دفاع مشروع

تعاریف متعددی از دفاع مشروع موجود است که به یک مورد اشاره می‌کنیم؛ در تعریف آن می‌توان گفت که قدرتی بازدارنده است که به موجب آن حق انجام عملی برای شخصی بر علیه دیگری وجود دارد تا خطر حقیقی، حال و غیرمشروعی را دفع کند که حق محترم مسلمان اعم از نفس، مال یا عرض و ناموس را مورد تهدید قرار داده است. (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۳۸۰؛ امام خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۴۶۳) دفاع مشروع که از منظر عموم بیشتر در باب ضرب و جرح و قتل شناخته می‌شود تنها محدود به آن نیست بلکه مطابق با ماده ۱۵۶ ق.م.ا.مصوب ۱۳۹۲^۱ دفاع می‌تواند در برابر خطر حیثیتی، ناموسی و... نیز باشد؛ پس مزاحمت علیه ناموس می‌تواند در دایره خطر حیثیتی و آبرویی جای بگیرد و دفاع مشروع مرد در برابر آن اقدام قانونی است. دفاع مشروع که به عنوان یک اصل کلی در حقوق به رسمیت شناخته شده است، مورد پذیرش همه نظامهای حقوقی می‌باشد چرا که دفاع از خود یا دیگری در برابر تجاوزات دیگران براساس عرف و طبیعت است. این دسته از اقدامات در حالت عادی جرم تلقی می‌شوند اما اگر فرد در مقام دفاع آنها را انجام دهد آن اقدامات مباح خواهند شد. دفاع مشروع از اسباب اباحه و عوامل موجه جرم به شمار می‌رود.

دفاع در مقابل تهاجمی جایز است که دارای یکسری شرایط باشد؛ فعلیت داشتن یا قریب الوقوع بودن، غیر قانونی و ناعادلانه بودن، حقیقی بودن، ارتکاب علیه خود مدافع یا دیگری، ارتکاب علیه نفس، عرض، ناموس، مال یا آزادی تن و... عمل مدافع نیز در صورتی مجاز است که ضرورت داشته باشد، متناسب با حمله باشد و بیش از حد ضرورت نباشد. در صورت جمیع شرایط فوق دفاع امری مشروع تلقی می‌شود. اثر دفاع مشروع اباحه اعمال دفاعی است به این شرط که مدافع از حدود مقرر تجاوز نکند که در نتیجه آن مدافع می‌تواند حق دفاع را به عنوان قدرت بازدارنده از خطر به کار گیرد. (عطاری، ۱۳۷۵ ش، ص ۱۹۱)

۱ هرگاه فردی در مقام دفاع از نفس، عرض، ناموس، مال یا آزادی تن خود یا دیگری در برابر هرگونه تجاوز یا خطر فعلی یا قریب الوقوع با رعایت مراحل دفاع مرتکب رفتاری شود که طبق قانون جرم محسوب می‌شود، در صورت اجتماع شرایط زیر مجازات نمی‌شود:

- الف- رفتار ارتكابی برای دفع تجاوز یا خطر ضرورت داشته باشد.
- ب- دفاع مستند به قرائن معقول یا خوف عقلایی باشد.
- پ- خطر و تجاوز به سبب اقدام آگاهانه یا تجاوز خود فرد و دفاع دیگری صورت نگرفته باشد.
- ت- توسل به قوای دولتی بدون فوت وقت عملاً ممکن نباشد یا مداخله آنان در دفع تجاوز و خطر موثر واقع نشود.

فرض ما در این پژوهش این بود که جرایم منافی عفتی که تهدید کننده تحکیم خانواده است میتواند اعم از این باشد که همسر در آنها رضایت دارد یا خیر؛ حال در صورت عدم وجود رضایت، تجاوز به ناموس به طرق مختلفی صورت می‌گیرد که اشد آن زنا، و موارد خفیف‌تر آن شامل نگاه حرام، مزاحمت و... است (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۱۵، ص ۵۵). با توجه به اقوال و وجوه مختلف در مسئله به نظر می‌آید در صورت علم یا ظن مدافع به خطر محتمل و ضرورت دفاع، و جوب دفاع از ناموس رجحان دارد چرا که دفاع از ناموس همانند دفاع از جان واجب است (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۵۷۱؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۱۲). ولو به حد آمیزش نرسد. (فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۱۰، ص ۶۵۱).

با توجه به توضیحات فوق در رابطه با شرایط دفاع مشروع می‌توان اقدام قانونی مرد در برابر جرم منافی عفت را در دسته دفاعیات مشروع جای داد؛ یکی از شرایط دفاع مشروع این بود که در لحظه‌ای که جرم در حال فعلیت یافتن است مدافع باید در جهت دفع تجاوز دست به دفاع بزند؛ حال اگر علیه همسر مردی جرم منافی عفتی رخ دهد و مرد بعدها در مقابل، برای دفع خطر حیثیتی حاصل از آن اقدام به طرح شکایت کند، ممکن است این پرسش پیش بیاید که هدف مرد از این اقدام دقیقاً دفع کدام فعل است؟ تجاوز و یا خیانت زن قبلاً به وقوع پیوسته و تمام شده است و دفاع مشروع مرد دیگر عبث است؛ اما در پاسخ باید گفت اولاً جلوگیری از تکرار محتمل ارتکاب عمل خود نوعی دفاع است. ثانیاً موضوع در ضررهای حیثیتی همانند ضررهای مالی نیست، خطر حیثیتی به گونه‌ای است که لحظه به لحظه امکان فعلیت و حتی تشدید دارد؛ تضییع حیثیت به طور ادامه دار اتفاق می‌افتد و معطوف به یک اقدام خاص نیست؛ آبرو و حیثیت ماهیتی است که به تدریج و ذره ذره از بین می‌رود و دفعی نیست؛ لذا اگر عمل منافی عفت قبلاً رخ داده، نمی‌توان گفت که قابلیت دفاع مشروع از جهت حیثیتی آن از بین رفته است، چرا که حیثیت به نحو مطلق مانند جان و مال تعریف نمی‌شود، ذره ذره جمع می‌شود و به همین ترتیب هم از بین می‌رود.

در نهایت باید گفت که ترجیح هریک از دو مورد مذکور بر دیگری باید از لسان ادله آنها بر بیاید، به عبارت دیگر مفاد و محتوای ادله آنها باید بدواً مکلف را راجع به اینکه کدام مورد ارجح است راهنمایی کند. ما بر این عقیده هستیم ادله دفاع مشروع بر محدودیتهای موجود در امور منافی عفت غلبه دارد و به نظر می‌آید لسان ادله مذکور نیز مبین همین نکته است؛ چرا که همانطور که از نام دفاع مشروع پیوسته به سبب فعل شخص دیگری ضرری به مکلف وارد می‌شود و او نیز در جهت دفاع از خود باید بتواند به ابزارهایی همچون شکایت قانونی متوسل شود؛ پس درست است که در شرایط عادی شکایت در امور منافی عفت با محدودیت و موانعی روبرو

است اما در مسئله حاضر اهمیت جایگاه خانواده ایجاب می‌کند که محدودیت‌های این شکایات در این شرایط کنار رفته و مشروع تلقی شود و ادله مربوط به صیانت از خانواده بر ادله محدودیت‌های موجود در جرایم منافی عفت تقدم یابد.

نتیجه‌گیری

در سیاست کیفری اسلام اصلی تحت عنوان بزه پوشی مورد پذیرش قرار گرفته که این اصل به طور اقوی در جرایم منافی عفت جاری است و فلسفه آن مواردی همچون جلوگیری از اشاعه فحشا و قبح زدایی در جامعه، پیشگیری از ارتکاب مجدد جرم، رعایت حریم خصوصی افراد، حفظ آبرو و کرامت انسانی شهروندان و... می‌باشد؛ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ نیز به تعبیت از آموزه‌های اسلامی این سیاست را تحت عنوان اصل «ممنوعیت تحقیق و تعقیب در جرایم منافی عفت» در جرایم منافی عفت اتخاذ کرده است؛ حال اگر چنین جرایمی در خلال خانواده‌ای رخ دهد و پایه‌های آن خانواده را متزلزل کند اعضای آن خانواده به ویژه مرد به عنوان مدیر خانواده و کسی که بیشترین وظیفه را در صیانت از خانواده دارد، باید بتواند در برابر این عوامل که خانواده اش را تهدید می‌کند دفاع کند و امکان متوسل شدن به طرق قانونی را داشته باشد و ابزاری هم که در اینجا وجود دارد چیزی نیست جز شکایت قانونی. بر اصل مذکور در فوق استثنائاتی همچون شکایت شاکی وارد است اما در همان استثنائات نیز نباید به طور مطلق از اصل بزه‌پوشی غفلت شود بلکه در این موارد نیز محدودیت‌هایی وجود دارد چرا که قاضی در مقام تحقیق دارای اختیارات تامی نیست و تحقیقات صورت گرفته باید در چارچوب اوضاع و احوال مشهود و در محدوده شکایت باشد. لذا دست مرد برای تحصیل دلیل در چنین شرایطی کوتاه است و با چالش‌ها و محدودیت‌های زیادی روبرو است؛ از یک رو باید به طریق قانونی از حریم خانواده خود صیانت کند و در طرف مقابل مجوزی برای تجسس و تحصیل دلیل در محکمه به او داده نمی‌شود؛ در این شرایط بین این دو مورد تزاخم به وجود می‌آید که مبین نقص قانون است؛ از نظر نگارنده از آنجا که مرد و خانواده اش در معرض خطر حیثیتی هستند، بنا بر مصلحت اقوی اقدام مرد در برابر این امر باید دفاع مشروع تلقی شود و در تزاخم میان اهم و مهم، اهم مقدم شود؛ به عبارتی دیگر با وجود اینکه در شرایط عادی شکایت در امور منافی عفت با محدودیت‌هایی مواجه است اما در مسئله حاضر اهمیت جایگاه خانواده ایجاب می‌کند که این موانع مرتفع شده و این امور مشروع تلقی شود و ادله مربوط به صیانت از خانواده بر ادله محدودیت‌های موجود در جرایم منافی عفت تقدم یابد چرا که این نظام ارزشمند قابل اغماض نیست.

منابع و ماخذ

- ۱) قران کریم
- ۲) ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دار الحیا التراث العربی، بیتا
- ۳) امام خمینی، سید روح الله، تحریر الوسیلة، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۹۲
- ۴) احمدپناهی، علی، خانواده از منظر دین و روانشناسی، معرفت، شماره ۱۳۵، ۱۳۸۷ش
- ۵) آخوندی، محمود، اثبات جرایم منافی عفت از نگاهی دیگر، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۲۲، ۱۳۸۲ش
- ۶) تدین، عباس، تحصیل دلیل در آیین دادرسی کیفری، چاپ دوم، تهران، نشر میزان، ۱۳۹۱ش
- ۷) چراغی کوتیانی، اسماعیل، رویکرد اسلام به چهار کارکرد مهم خانواده، معرفت، شماره ۱۳۹، ۱۳۸۸ش
- ۸) حدادزاده نیری، محمدرضا، تحقیق در جرایم منافی عفت، مجله حقوقی دادگستری، سال هفتاد و سوم، شماره ۶۷، ۱۳۸۸ش
- ۹) خوبی، سید ابوالقاسم، محاضرات فی اصول الفقه، قم، طبع موسسه احیا آثار السید الخوئی، ۱۴۲۲ق
- ۱۰) رستمی، هادی، قربان پور، ناصر، دادرسی اختصاری در جرایم جنسی (چالشها و راهکارها)، پژوهشهای حقوق جزا و جرم شناسی، شماره ۱۵، ۱۳۹۹ش
- ۱۱) رضوانی، علی، شاخصهای تقدیم اهم بر مهم در تراجمهای اخلاقی، معرفت اخلاقی، سال چهارم، شماره ۱، بهار و تابستان، ۱۳۹۲ش
- ۱۲) شهید ثانی، زین الدین بن علی، مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، قم، مؤسسه المعارف الإسلامية، ۱۴۱۳ق.
- ۱۳) شهید ثانی، زین الدین بن علی، الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية، تحقیق: سید محمد کلانتر، قم، کتاب فروشی داوری، ۱۴۱۰ق
- ۱۴) شیخ انصاری، مرتضی، فوائد الاصول، قم، مجمع الفکر الاسلامی، ۱۳۷۷ش
- ۱۵) شیدائیان، مهدی و زینب، رویکرد قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ به جرایم منافی

- عفت، مجله حقوقی دادگستری، سال هشتاد و دوم، بهار، شماره ۱۰۱، ۱۳۹۷
- ۱۶ شیرازی، سیدمحمد، الفقه، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا
- ۱۷ صفار، فاضل، فقه المصالح و المفسد، لبنان، دارالعلوم، ۱۴۲۹ق
- ۱۸ صفایی، سید حسین، امامی، اسدالله، مختصر حقوق خانواده، چاپ چهلیم، تهران، نشر میزان، ۱۳۹۳ش
- ۱۹ طریحی، فخرالدین، مجمع البحرين (تفسیر غریب القرآن)، قم، مکتب النشر الثقافه الاسلامیه، ۱۳۶۷ش
- ۲۰ عاملی، حمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، موسسه آل‌البیت، ۱۴۰۹ق
- ۲۱ عطار، داود، دفاع مشروع در حقوق جزای اسلام، ترجمه: اکبر غفوری، چاپ دوم، مشهد، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵ش
- ۲۲ علامه حلی، حسن بن یوسف، قواعد الأحکام، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق.
- ۲۳ فاضل هندی، محمد بن حسن، کشف اللثام عن قواعد الأحکام، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۶ق
- ۲۴ فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، چاپ دوم، قم، دار الهجره، ۱۳۶۷ش
- ۲۵ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲
- ۲۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲
- ۲۷ کاتوزیان، ناصر، دوره حقوق مدنی (خانواده)، چاپ سوم، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۲ش
- ۲۸ لنگرودی، جعفر، مکتبهای حقوقی در حقوق اسلام، چاپ سوم، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۲ش
- ۲۹ مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، جلد ۱۰۳، موسسه وفا، ۱۴۰۳ق
- ۳۰ مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران، صدرا، ۱۳۶۷ش
- ۳۱ مظفر، محمدرضا، اصول فقه، ترجمه محسن غرویانی و علی شیروانی، چاپ سوم، قم، دار الفکر، ۱۳۸۴ش
- ۳۲ نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، چاپ هفتم، بیروت، دار احیا التراث العربی، ۱۴۰۴ق
- ۳۳ نصیری، علی، مدیریت خانواده در اسلام، پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، شماره ۱، ۱۳۹۲ش